

Telepítés és államalapítás

KRISTÓ GYULA

A magyar kutatás hosszú idő óta számol a magyar államalapítás korában telepítéssel. Joggal írhatta Györffy György az 1950-es évek végén: „Általános felfogás szerint a magyar törzsnévi helynevek telepített törzsi töredékek”. Maga Györffy már ekkor arra a következtetésre jutott, hogy „a törzsnévi helynevek katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményei, s a törzsi töredékek katonáskodó népelemekből álltak”.¹ Legfrissebben Fodor István fogalmazta meg: „Az államszervezés időszakában igen jelentős népmozgások figyelhetők meg az országban. Nyilvánvaló, hogy tervszerű telepítéseket feltételezhetünk, amelyet uralkodóink a központi akarat szerint hajtottak végre.”² Míg azonban a legtöbb szerzőnél erről csak általános megjegyzések olvashatók, addig Györffy György újabb munkáiban – elsősorban István királyról írott terjedelmes monográfiájában és a tízkötetes Magyarország története vonatkozó részeiben – módszeresen kifejtette a telepítésekkel kapcsolatos elképzeléseit. E munkái alapján Györffynél a telepítéseknek *három* típusával találkozhatunk.

Az *első* csoportba azok a telepítések sorolhatók, amelyek katonai célzatúak. „A katonai kíséret letelepítése ... szorosan összefügg a törzsi helynevek keletkezésével”. A törzsi helynevek „István korában már megvoltak”, azaz a telepítéseknek jobbára I. István uralma előtt kellett végbemenniük. Mivel a „harcos jobbágyság földre ültetése javarészt már a X. században megtörtént”,³ a telepítéseket a X. századi fejedelmek végezték el a Kárpát-medence egész területén. Kiváltképpen Géza fejedelem végzett nagyszabású telepítő tevékenységet, hiszen Györffy feltételezése szerint – ő volt az, aki „Koppány területét, Somogyországot várakkal, katonai segédnépkel és törzsi katonaság falvainak sorával zárta körül”.⁴ A katonai céllal történt telepítés egy sajátos fajtáját viszont éppen I. István korára vonatkozóan tartja általánosnak Györffy. Mert bár „a törzsi helynevek keletkezése zöm-mel megelőzte a szentistváni megyeberendezést, István király korában mindinkább terjedt az olyan várjobbágy-telepítés, amely nem eredményezte

1 GYÖRFFY GYÖRGY: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. Bp., 1959. 27.

2 FODOR ISTVÁN: Kazárok és kabarok. SZOMBATHY VIKTOR – LÁSZLÓ GYULA (szerk.): Magyarra lett keleti népek. Bp., 1988. 104.

3 GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp., 1977. (a továbbiakban: GYÖRFFY: IK.) 104, 197., 198.

4 Uo. 113., 106. A törzsi helynévvel jelölt falvakat a fejedelem telepítette MESTERHÁZY KÁROLY szerint is: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp., 1980. 53., 56.

törzsi helynév keletkezését; ha már meglevő faluhoz telepítettek várjobbágyokat, a falu nyilván megtartotta régi nevét”.⁵

A telepítések *másik* csoportját a szolgálónépi falvak, a foglalkozásnévvel jelölt települések létesítése alkotja. Ez – Györffy szerint – néhány évtizeddel későbbi fejlemény, mint a törzsnévi falvak létrejötte. Úgy vélte, hogy az „intézményes szolgálónépi berendezkedés” folyamata „Géza alatt indulhatott el”, a „rendszer egységes szervezettel való ellátása és országos méretekben való megvalósítása azonban István műve”. Szemben a törzsnévi helynevekkel, amelyek Györffy nézete alapján *kizárólagosan* X. századi telepítés eredményeképpen alakultak ki, a foglalkozásnévvel jelölt falu-nevek esetében nem tekinti a létesítés egyetlen és egyetemleges eszközének a telepítést, de akként foglal állást: a „telepítés az ilyen nevek jelentős részében – pl. az udvarhelyek melletti *Födemes* és *Szölös*, valamint a várak melletti *Ács*, *Timár*, *Csatár* és *Kovács* esetében – valószínű”.⁶

Végezetül *harmadikként* idegen etnikumok lakhelyei is keletkezhettek telepítés eredményeképpen. Nem terjeszkedünk ki a helyütt a külföldről érkezettek letelepítésére, hanem olyan példákat sorolunk fel, amelyek azt bizonyítják: Györffy számol a korai időkben, már a X – XI. században a Kárpát-medencébe került, a magyarokkal együttélő idegen etnikumok *belső* áttelepítésével. Két példát említhetünk erre, a székelyek és a besenyők esetét. A székelyek Györffy szerint 942 táján Csaba herceg alá tartoztak, s Csaba 942 – 948 között feltett „bukásának lehetett a következménye, hogy az őt támogató székelyek nagy részét a gyepükre telepítették szét”, a nyugati határszélre éppen úgy, mint a Dráva, a Sebes-Körös, a Temes, a Maros és a Küküllő folyók vidékére. Még azt sem tartja kizártnak Györffy, hogy „ezzel az eseménnyel indult el a leverett törzsfők központjának és elmenekült vitézeik szálláshelyének betelepítése olyan vitézekkel, akiket szállásaikkal együtt törzsnévvvel neveztek el”.⁷ Eszerint tehát a telepített falvak legkorábbi rétegét a székelyek szétszórása révén létesült Székely nevű falvak jelentenék. Hasonlóan a X. századból eredeztet Györffy bizonyos besenyő telepeket. Úgy véli, „hogy a Tonuzabával bejövő besenyőket először a nyugati határ védelmére helyezték el, majd az osztrák végek feladásakor áttelepítették őket az ország szívéét védő belső védelmi vonalra”. A sármelléki besenyőket Györffy „a Bécsi-medence katonai kiürítése”, azaz 991 utáni

5 GYÖRFFY: IK. 104 – 105.

6 Uo. 447 – 448.

7 SZÉKELY GYÖRGY (főszerk.): Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Bp., 1984. (a vonatkozó rész GYÖRFFY GYÖRGY munkája; a továbbiakban: GYÖRFFY: MT.) 678.

években telepítetteti át a Sárvíz mellé, s felteszi, hogy ide kerülésük részét képezte annak a nagyszabású telepítésnek, amellyel Géza fejedelem a Kopányt uraló „Somogyországot” vette körül.⁸

Györffy György felfogása szerint tehát a 940-es évektől kezdődően egészen Szent István koráig az egész Kárpát-medence területére kiterjedően hallatlanul intenzív, roppant jelentős telepítő tevékenység folyt. Seholy sem hagy a szerző kétséget abban a vonatkozásban, hogy mindez egyetlen embernek, a mindenkori nagyfejedelemnek a privilégiuma volt. Elsőként Fajsz, majd őt követve Taksony, Géza és Vajk-István (ez utóbbi már királyként is) állt ennek a példátlan méretű népcserét feltételező kezdeményezésnek a vezérlő pultjánál. Nem véletlen: Györffy úgy véli, Fajsz „volt az első, aki a Nagy Károly nevéből elvont, a szlávok által a Regensburgban székelő német királyra alkalmazott *Karol* > *kral* címet felvette”.⁹ Ha a magyar nagyfejedelmek Fajsztól Vajkig szinte az egész Kárpát-medence területére vonatkozóan véghezvihették telepítő politikájukat, magától értetődik, hogy – Györffy szerint – uralmuknak úgyszólván az egész Kárpát-medencét át kell fognia már a 940-es évektől kezdődően. S valóban: Györffy a Fajsz nevet viselő udvarhelyek alapján jutott arra a következtetésre, hogy fennhatósága egyaránt kiterjedt a Száva menti Grécre (Zágrábra) éppen úgy, mint a dunántúli Somogyvárra, Veszprémre és Hédervárra, a Duna menti Fajszra, vagy mint a távoli keleten fekvő erdélyi Küküllővárra. Egyeduralmát mindössze – véli Györffy – Zombor gyula és Bulcsú harka hatalma csorbította, „az utóbbi a Rába, az előbbi a Maros és Bodrog vidékének ura volt”.¹⁰ Elutasítja Györffy azt a következtetést, mintha Bulcsú és a gyula „külön-külön való megkeresztelkedése... külön utakon járó törzsfők akcióinak” lenne felfogható. Ellenkezőleg: véleménye szerint Fajsz fejedelem és a vezérek tanácsa döntött ekként,¹¹ s ezzel Fajsz hatalmának mértékét vonta meg igen magasan.

Az augsburgi csatavesztést követő nehéz helyzetben a Fajsz után következő nagyfejedelem, Taksony nem tudta érdemben növelni az Árpádok tényleges uralmát a Kárpát-medencében. Györffy szerint „a Taksonyról nevezett szálláshelyek viszonylag csekély számából arra következtethetünk, hogy az ő közvetlen uralma még nem terjedt többre a maga és fiai által birtokolt Dunán inneni és dukátusi részekenél, és a többi országrészen el kellett néznie néhány vezér, így a gyulák és a Tisza-jobbparti Kalán növekvő hatalmát”.¹² Az igazi fordulat Géza alatt következett be. Ő „az Esztergom székhelyet metsző észak – déli útról kiindulva – szövetségesei támogatásával –

⁸ GYÖRFFY: IK. 514., 113.

⁹ GYÖRFFY: MT. 676.

¹⁰ Uo. 680–681.

¹¹ Uo. 683.

¹² Uo. 706.

uralma alá hajtotta a nyugati és keleti országrészeket”. Géza, „központosító belpolitikája” eredményeképpen, „azokat a törzs- és nemzetségfőket, akik ellenálltak uralma kiterjesztésének és az új hit terjesztésének, megtámadta és megsemmisítette”. Kemény harcok révén megtörte „a lázadó vezérek hatalmát”, végrehajtotta a „központosítást”, s egyeduralmát mindössze az korlátozta, hogy „az ország egy részén a hercegekkel kellett osztania”. Ám mivel e hercegek – Györffy szerint mindenekelőtt Géza öccse, Mihály, illetve a „hozzá legközelebb állók” – Géza közeli családtagjai voltak, 997-re e felfogás alapján az egész Kárpát-medence felett az Árpádok teljhatalma érvényesült.¹³

Nem kell azonban arra kényszerülnünk, hogy magunk vonjunk le ilyen következtetést Györffy okfejtéséből, maga is világosan megfogalmazta ezt különböző írásaiban. Egyik helyütt arról olvashatunk: „István atyjától egy kemény harcok árán központosított országot örökölt; Koppány volt az egyetlen, aki mellőzése után [hogy ti. nem nyerte el sem a bihari, sem a nyitrai dukátust] megengedhette magának, hogy szembenézzen Gézával”.¹⁴ Másik helyütt még egyértelműbb megfogalmazás szerepel: „nem beszélhetünk arról..., hogy Koppány leverésekor az ország bármely részén egy önálló, István nagyfejedelmet el nem ismerő «ország» állt volna fenn. Erre nincs adat, ennek ellentmond a várakba szétküldött «figyelmeztetés» [vagyis Koppány felnégyelt tetemének négy helyre történő kifüggesztése], de az a tény is, hogy Istvánnak hat évig nem kellett fegyverhez nyúlnia”.¹⁵ Nyilvánvaló mindebből, hogy István és a gyula, illetve István és Ajtony ellentéte is új keletű. Csak az ezredfordulón, István koronázásakor derült ki, hogy ők ketten, azaz a gyula és Ajtony, „nem jelentek meg, és nem kiáltották: «Éljen a király!»”.¹⁶ Ők nem ismerték el Istvánt királynak, s ekkor figyelhető meg „Magyarország keleti felén két territórium kialakulása...: Gyulaé és Ajtonyé”.¹⁷ István gyorsan fellépett ellenük, a gyula tartományát 1003-ban, Ajtonyét pedig 1008-ban elfoglalta,¹⁸ s így 1008-ra ismét érvényesült az Árpádok tényleges uralma az egész Kárpát-medence felett. „Ajtony leverésével – írja Györffy – lezárultak azok a harcok, amelyeket István a keresztényi királyság és a központosítás ellen forduló «tartományurak» ellen vívott”.¹⁹

13 Uo. 740–745.

14 Uo. 763.

15 GYÖRFFY: IK. 121.

16 GYÖRFFY: MT. 764.

17 GYÖRFFY: IK. 163.

18 Uo. 163–176.; GYÖRFFY: MT. 763–769.

19 GYÖRFFY: IK. 176.

Nem feladata e tanulmánynak, hogy pontrol pontra haladva merlegeles és kritika tárgyává tegye Györffy György megállapításait (kiváltképpen azok forrásos megalapozottságát), meg kell elégednünk az államalapítás kori telepítés kérdéskörének vizsgálatával. Ez ugyanis nem egyszerűen annak a ténykérdésnek a megválaszolására hivatott, hogy voltak-e, lehettek-e az egész Kárpát-medencére kiterjedő nagyszabású telepítések a X. század közepe utáni évtizedekben, hanem – legalábbis két vonatkozásban – elvi jellegű problémát vet fel. Egyrészt: Engels óta tudott, hogy az állam egyik – Engels által éppenséggel első helyre tett – ismérve, jellegzetessége a vérségi alapú társadalomszerveződés elvének felváltása a szervezés terület szerinti elvvel. Mint Engels megfogalmazta: „A régi nemzeti szervezettel szemben az államot elsősorban az állampolgárok terület szerinti beosztása jellemzi. A régi, vérrokonsági kapcsolatokon alapuló és rokonsági kötelekekkel összetartott nemzetségek... már nem feleltek meg... A területi beosztást vették tehát alapul”.²⁰ A nagyfejedelmi és királyi telepítések – ha tudjuk ilyenek létét bizonyítani – eszerint tehát értékes hozzájárulást jelentettek a magyar állam kialakulásához, annak mintegy első kritériumát, a nemzeti kötelekek megbontását és a területi szervezet mint társadalomrendező alapelv megvalósítását segítették elő. Másrészt: ha az ország – telepítésekben is nyomot hagyó – „központosítását” már Géza fejedelem elvégezte, akkor István a gyula és Ajtony legyőzésével nem a Kárpát-medence új területeire terjesztette ki fennhatóságát, hanem voltaképpen csak helyreállította (még ha keresztény királyként magasabb szinten is) a Géza-kori „központosítást”. Mintha azt involválná ez, hogy Istvánnak az államszervező tevékenységével is csinjan kellene bánnunk. S valóban, maga Györffy minősíti az István előtti X. századi magyar viszonyokat „félnomád, barbár államszervezetnek”, amelyre a „személyi függőség” a jellemző, s amelyet „az István király rendezése nyomán létesült államtól döntő módon az különböztet meg, hogy a X. századi személyi függőség helyébe az ezredfordulón az intézményi függőség lépett”. Más szavakkal ezt akként fejezi ki Györffy: „István államát az »intézményes állam« kategóriájába sorolva a megelőző magyar fejedelemségre a »személyi függésű állam« [kiemelés tőlem – K. Gy.] megjelölés talál”.²¹

Vajon voltak-e nagyszabású nagyfejedelmi és királyi telepítések a 940-es évek (Fajsz fejedelem uralomra lépte) és az 1030-as évek (István halála) között eltelt évszázadban, illetve az István halálát követő évtizedekben? Ami

20 ENGELS: A család, a magantulajdon és az állam eredete. Bp., 1949. 173.

21 GYÖRFFY: IK. 521., 600. Részletesebben I. GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar állam félnomád előzményei. TÖKEI FERENC (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. 18. Bp., 1983. 365–390., főleg 384–390.

ennek a kérdésnek a megválaszolását illeti, a 940-es évek és az ezredforduló közti időszak vonatkozásában írott forrásaink nincsenek, a mi — másutt dokumentált — felfogásunk szerint a helynevek alkalmatlanok ilyen jellegű következtetések levonására.²² Marad tehát a régészet, amely valóban alkalmas lehet főleg nagy populációt magukban foglaló, több nemzedéken át használt temetők gondos elemzése révén a népességcsere kimutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy a régészet a *népességcsere*re tud következtetni a maga sajátos eszközeivel, de nem képes kimutatni azok indítékait, tehát azt, hogy erőszakos el-, illetve betelepítés történt-e, avagy spontán népmozgás idézte-e elő a lakosság részleges vagy teljes kicserélődését. Meg nem engedhető módszertani tévedést követett el 1968-ban Kiss Attila, amikor már dolgozata címéből adódóan is a régészet illetékességét meghaladó mértékben foglalt állást a telepítések dolgában: „A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése a dunántúli köznépi temetőkben”. Kiváltképpen azzal vonhatja magára Kiss Attila az eleve kigondoltság vádját, ha tudjuk: dolgozatát Györfyre való hivatkozással kezdi, aki szerint „a magyar államalapítás katonai telepítésekkel járt együtt”. Márpedig a korai idősakra valószínűsített 3–4 ezer falu közül mindössze 300 visel törzs-, illetve népnévi eredetű helynevet, ahol — Kiss szerint — a telepítés ténye nem is lehet kérdéses. Úgy véli, abban a kérdésben, hogy e „kb. 300 népességen, közösségen kívül milyen mértékben érintette a magyar államalapítás erőszakos telepítési tevékenysége azoknak a településeknek a lakosságát, melyeknek korai neve vagy fenn sem maradt, vagy a név nem árul el olyan sokat, mint a törzsi helynévanyag, ... egyedül a régészeti kutatás eredményei hozhatnak újat.”²³ S mivel Kis Attila hibás alapra épített, természetesen „eredményei” is ingatagok. Mert amikor úgy összegezte vizsgálatait, „hogymind a négy tárgyalta, véletlenszerű mintavétel alapján feltárt temető [a sárbogárdi, a halimbai, a kerpusztai és a majsai], illetve a X–XI. századi népesség történetében megállapítható az államalapítás telepítő tevékenységének konkrét hatása”,²⁴ akkor voltaképpen nem a tudatos és erőszakos telepítés tényét állapította meg, hanem a népességcsereét, amely számos más indítékból következhetett. Tizenöt évvel utóbb sem változott érdemben e kérdésben Kiss véleménye, hiszen 1983-ban kazár etnikai minősítésű népelemre vonat-

22 KRISTÓ GYULA: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LV. Szeged, 1976. 7–14.

23 KISS ATTILA: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben. Archaeologiai Értesítő, 1968. 243.

24 Uo. 255.

kozóan ismételte meg korábbi nézetét, vagyis hogy „a majsi kazár település létrejöttét a magyar államalapítás idején történt baranyai telepítésekkel lehet magyarázni”.²⁵

Az ezredfordulót követően, ha csak szerény mennyiségben, de már írott források is rendelkezésünkre állnak. Szerfelett feltűnő, hogy Szent István törvényeiben semmi nyoma nincs a királyi telepítéseknek, pedig ezek a kor legnagyobb hatású társadalmi és politikai folyamataihoz tartozhattak a vázolt feltételezések szerint. Nincs említés telepítésekről korai okleveleinkben sem. Nagyon elgondolkodtató, hogy az István kora után elkezdett XI. századi törvényeink sem tesznek említést ezekről az – állítólag széles körben folytatott – erőszakos telepítésekről. Márpedig mi sem lenne természetesebb, mintha az uralkodók törvényeikben éppen ezekről az országot átfogó, az egész társadalmat megmozgató akciókról szólnának vagy intézkednének. Annál inkább jogosan kérjük ezt számon korai törvényeinktől, mert pl. mind László ún. I., mind pedig Kálmán I. törvénykönyve kifejezetten intézkedik az izmaeliták áttelepítéséről. Az előbbi azt a királyi óhajt fogalmazza meg, hogy az izmaelitákat, ha megkeresztelkedésük után visszatérnek régi törvényeikhez, „más falvakba telepítsék át”, akik viszont megtartották új hitüket, „saját lakhelyükön maradjanak”. Az utóbbiban arról olvashatunk, hogy az izmaeliták minden faluja templomot építsen, „s miután e templom felépült, az izmaeliták falujának a fele költözzön el a faluból, és másutt telepedjenek le”.²⁶ (Csak zárójelben jegyezzük meg: téved Györffy, amikor Könyves Kálmán kezdeményezését a mohamedán böszörmények, azaz izmaeliták széttelepülésére azzal hozza kapcsolatba, hogy a mohamedán vallás felszámolása „csak azért vált időszerűvé, mert a törvény kibocsátásakor a keresztések élethalál-harcot vívtak a mohamedánokkal a Szentföld felszabadításáért”.²⁷ Mivel hasonló törvényt, mint látuk, már 1092-ben I. László is hozott, nyilvánvaló, hogy ekkor még nem tekinthető a törvényalkotás indítékának a csak 1095-ben meghirdetett első kereszties hadjárat a Szentföld felszabadításáért.)

Bármiként is álljon a helyzet az izmaeliták széttelepítésére vonatkozó királyi akarral kapcsolatban, az idézett törvénycikkek annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy legalábbis a XI – XII. század fordulóján a magyar királyoktól nem volt idegen egy-egy *kisebb* lélekszámú népcsoport áttelepítésének kezdeményezése. Ez elvileg megadja annak a lehetőségét, hogy

25 KISS ATTILA: Baranya megye X – XI. századi sírletelei. Magyarország honfoglalás kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Bp., 1983. 196.

26 ZAVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904. 159., 189 – 190. Magyar fordítása SZILÁGYI LORÁND tollából: LEDERER EMMA (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Bp., 1964. 39 – 40., 53 – 54.

27 GYÖRFFY: IK. 511 – 512.

talán korábban is így lehetett, ám semmi esetre sem érínthetett óriási tömegeket, s legalábbis Szent Istvánig nem terjedhetett ki a Kárpát-medence egészére. Biztos nyomok vannak ugyanis arra, hogy egészen a XI. század első évtizedéig az Árpád-házi uralkodónak (nagyfejedelemlennek vagy királynak) nem terjedt ki a tényleges hatalma az egész Kárpát-medencére. Mivel lehet ezt bizonyítani? Érveinket a tömörség okáért pontokba szedve adjuk elő.

1. Bőrbanszületett Konstantíntól tudjuk, hogy a X. század közepén a „türköknek ez a nyolc törzse nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt”, azaz a törzsszövetségi vezetők előtt. A törzsszövetségi keretek meglazulására mutat, hogy míg fél évszázaddal korábban Böles Leó az egy fő uralma alatt álló népek közé helyezte a magyarokat, addig Konstantín levélformáinak címzettjeiként a „türkök fejedelmei” szerepelnek.²⁸ A Kárpát-medence magyarjai tehát 950 táján több hatalmi központ körül tömörültek.

2. Teljes összhangban van ezzel, hogy a kalandozó hadjáratok legalább két, teljesen különböző irányban folytak. Nyugat-Európa és Bizánc felé. A kapcsolatok hiányára mutat a különböző irányban kalandozók között, hogy egyazon évben különböző irányokban vezetett hadjáratokról van tudomásunk, illetve hogy egyik irányban 955-ben, a másik irányban 970-ben értek véget a portyák.²⁹

3. Megfelel a két irányú tájékozódásnak az a körülmény, hogy a gyula 950 táján Bizánccal létesített egyházi kapcsolatot, az Árpádok pedig egy-két évtizeddel később Rómával.³⁰ Aligha szabad e vallási bifurkációban egyazon magyar fejedelmi központ állásfoglalását látni, miként ezt Györfly vallja.

4. Súlyosan esik a latba, hogy Géza az erdélyi gyulák családjába tartozó Saroltot vette nőül. Mivel az Árpádok – bizonyíthatóan Taksony, tehát Géza apja óta – csakis idegen fejedelmi házakból szereztek maguknak feleséget, el kell fogadnunk: Géza, azaz az Árpádok számára a gyulák törzse, azaz Sarolt idegennek, más országbelinek számított.³¹

5. Teljesen összhangban van ezzel az a körülmény, hogy Istvánt és a vele szemben esatát vesztő gyulát, Prokujt mervadó nyugati forrás egyaránt rexnek (király) nevezi, s gyula országát *regnum*nak minősíti.³²

28 MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történelem bizanci forrásai. Bp., 1984. 48., 18., 34.

29 KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Bp., 1980. 349–371.

30 RIPOCHE, J.P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásvalasztásának kérdése a középkorban. Századok, 1977. 84–86.

31 BOBA IMRE: előadása a szegedi egyetemen 1986. december 5-én.

32 GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I. Budapestini, 1937. 141.

6. A magyar hagyományban is megmaradt annak emléke, hogy a gyula országa István országtól különálló, független állami képződmény volt, mert ellenkező esetben nem írta volna a XIV. századi krónikakompozíció a gyula legyőzése után azt, hogy „az ő nagyon nagy és gazdag országát egészében Hungaria királyságához [azaz Magyarországhoz] csatolta”.³³

7. Elgondolkodtató, hogy a magyar hagyomány és az írott források egybehangzó tanúsága szerint miért nem maradt egyértelmű nyoma magyar nagyfejedelemlének az Árpád és Taksony között eltelt mintegy fél évszázadnyi idő alatt. Az a körülmény, hogy a X. század első öt és fél évtizedéből mind a magyar hagyomány, mind a külföldi források törzsi vezetők nevét (pl. Bulcsút) őrizték meg, összhangban van a nagyfejedelmi hatalom tényleges hatalmának ez idő alatt bekövetkezett hanyatlásával.

8. Az a krónikabeli leírás, amely szerint István fejedelem 997-ben Koppány felnégyelt tetemének egy-egy darabját Esztergom, Veszprém és Győr kapujára szegeztette ki, a negyediket pedig Erdélybe küldte, pontosan megadja azt a területet, ahová István tényleges hatalma, saját vélekedése szerint, kiterjedt.³⁴ Esztergom, Veszprém, Győr Árpád-házi uralom alatti voltát kielégítően igazolja az a körülmény, hogy Esztergom a fejedelem (király), Veszprém pedig a fejedelemasszony (királyné) székhelye, emellett e három város a legkorábbi három magyar egyházmegye központja is. Még az öke-resztény hagyományokra visszamenő Pécs is csak 1009-ben lép be a püspöki székvárosok sorába, jelezvén, hogy 997-ben nem tartozhatott István, azaz az Árpádok uralma alá. Erdély két ok miatt is szolgálhatott Koppány egyik csonkjának végállomásául. Apjának a gyulák családjába tartozó Sarolttal kötött házassága révén István – mint a Géza után következő nagyfejedelem – igényt formált az Erdély feletti főhatalomra, de meg is akarthatta nyugtatni anyja rokonait, hogy Koppány legyőzésével megvédte Sarolt jogait. S ha Bihar és Nyitra (Györffy szerint az „ősi” Árpád-házi dukátusok székvárosai) már az ezredforduló táján Istvánt uralták volna, s ha valóban igen jelentős igazgatási központok lettek volna, nem évtizedekkel 1000 után jutottak volna püspökségi székhely ranghoz.

Aligha van tehát okunk arra gondolni, hogy az Árpád-házi – a címet egyre inkább formálisan, tényleges hatalom híján viselő – nagyfejedelmek már a 940-es évek óta szinte az egész Kárpát-medencében egyeduralmat gyakoroltak volna. A fent kifejtettek értelmében azt sem ítéljük valószínűnek, hogy Szent István nem tett mást, mint a gyula és Ajtony hirtelen támadt, előzményeket nélkülöző szembenállásának felszámolásával vissza-

33 SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Budapestini, 1937.

315. Magyar fordítása: BELI US IBOLYA tollából: *A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása*. Helikon. [Bp., 1987.] 18.

34 SZENTPÉTERY, EMERICUS: a 33. jegyzetben i.m. 313–314. l. KRISTÓ GYULA: *Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet*. Bp., 1983. 77–92., 473–476.

állította – mégha magasabb szinten, az „intézményes állam” szintjén is – Géza „központosítását”. Úgy véljük, más munkánkban bizonyítani is igyekeztünk,³⁵ hogy a gyula és Ajtony Istvánnal szembeni ellentéte régebbi keletű volt, s a dolog lényegét tekintve benne a törzsek, illetve utóbb a törzsi államok egymás közti hatalmi rivalizálása, eltérő politikai orientációban megnyilvánuló külön fejlődése öltött testet. Mindebből számunkra egyértelműen következik, hogy az Árpádok a 940-es évektől kezdve nem folytathattak nagyszabású telepítő tevékenységet az *egész* Kárpát-medencében, mivelhogy hatalmuk az Ajtony ellen bekövetkezett, véleményünk szerint 1028 táján történt katonai győzelemig nem terjedt ki a terület egészére.

Nem csupán a források hiánya, hanem a történelmi helyzet sem engedi meg annak feltételezését, hogy intenzív, erőszakos fejedelmi (illetve királyi) telepítéssel számoljunk a X. század közepe utáni évtizedekben. Teljességgel kizárni ilyenek létét persze nem lehet, de hogy ez szűk térben, kevés számú embert megmozgatva zajlott le – ha lezajlott egyáltalán –, e tekintetben aligha lehetnek kétségeink. Forrásainkból ugyanis éppen nem a tudatos telepítés, hanem a spontán elvándorlás ténye állapítható meg. A királyi hatalom szerepe a készítésben legfeljebb az előzésig terjedt, de a lakhely megválasztása, a letelepülés már inkább a helyet változtatók önkéntes elhatározásából következett be. A gyér forrásanyagban is tekintélyes számú példa felsorolása könnyen meggyőzhet erről bennünket.

A sort a veszprémiölgyi apácák görög nyelvű oklevele nyitja, amelyben Sztefanosz (Géza vagy István?) felhatalmazza a monostort arra, hogy „azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül űzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére”.³⁶ A kétes hűelű, magát Szent István-korinak állító pécsváradi alapítólevél azokat a nemeseket és nemteleneket rendeli előzni, akik „a monostor földjének határain belül rendelkeznek birtokokkal”, s ha az apát parancsára nem távoznának, a király kegyetlenül űzesse el őket.³⁷ A százdi apátság 1067 körüli oklevelében az alapító Péter ispán akként fogalmaz: királyi adomány révén nyert falujából „e naptól távozzanak az egyházi famílián kívül mindazok, akik a szabadság nevére áhítoznak”.³⁸ I. Géza király 1075. évi garamszentbenedeki oklevele kőborló és menekülő

35 KRISTÓ GYULA: a 29. jegyzetben i.m. 446–452., 458.

36 MORAVCSIK GYULA: a 28. jegyzetben i.m. 80. I. még CZEBE GYULA: A veszprémiölgyi oklevél görög szövege. Értekezések történeti tudományok köréből. XXIV. 3. Bp., 1916. 16., 18.

37 Vatikáni magyar okirattár. I. 4. Bp., 1889. 577.

38 WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. I. Pest, 1860. 25.

emberekről és igásállatokról tesz említést.³⁹ Ezek a kóborlók előfordulnak a XI. század végi kisebbik István-legendában,⁴⁰ s erősen foglalkoztatták a XI. századi törvényhozást is. Főleg László ún. III. és II. törvénykönyvében kapott nagy visszhangot az országos mozgalommá duzzadt kóborlás, de még Kálmán I. törvénykönyvében is olvashatunk elűzött régi telepesekről.⁴¹ Annyira általános reflex lehetett a XI. században a problémák elintézésének sajátos módjaként az elűzetés, hogy László ún. I. törvénykönyvében még a hús elhagyásának módjában a magyarokétól eltérő elveket valló latinokról is úgy intézkedik: „ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni, ahová akarnak, menjenek”.⁴²

Egy korábbi munkánkban elvégzett elemzés alapján úgy foglaltunk állást, „hogy a törzsneves falvak nincsenek kapcsolatban az Árpádok erőszakos térnyerésével, és nem magyarázhatók katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményeiként, sőt egyáltalán azt is kétségbe kell vonnunk, hogy a magyar államszervezés kapcsán országos méretű és tudatosan irányított telepítések történtek”.⁴³ A végredményt illetően újabb analízisünk alapján sem mondhatunk mást. Megalapozatlannak tartjuk azt a feltevést, hogy a 940-es évektől kezdődően nagyszabású, az egész Kárpát-medencére kiterjedő telepítések történtek volna a mindenkori nagyfejedelem akaratából, amelyek katonai (törzsnévi), szolgáltatónépi (foglalkozásnévi) és idegen etnikumokat egy helyre tömörítő (népnévi) települések létrehozásához vezettek volna. A helynévadás indítékai körében elvégzett névtani vizsgálatunk sem indokolta az efféle megállapításokat, illetve az e neveket viselő helynevek szigorúan X–XI. századi keletkezését.⁴⁴ Az államalapítás kori erőszakos, nagy tömegeket megmozgató, az országot átfogó telepítésekről szóló tant tehát a nem igazolható feltevések sorába kell utalnunk.

S ami a fentebb e probléma kapcsán támadt két elvi jellegű megállapítást illeti, röviden ekként összegezhetjük véleményünket. Természetesen Magyarországon is a vérségi alapú szerveződés területi alapú berendezkedéssel történt felváltása révén alakult ki az állam egyik feltételrendszere. Még akkor is igaz ez, ha e feltételrendszert nem a telepítések teremtették meg, hanem részint az elűzések, illetve spontán népmozgások (kóborlások) valósították meg, részint pedig a honfoglaló magyarok

39 MARSINA, RICHARD: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Bratislavae, 1971. 57.

40 SZENTPÉTERY, EMERICUS: a 33. jegyzetben i.m. II. Budapestini, 1938. 395.

41 ZÁVODSZKY I. EVENTE: a 26. jegyzetben i.m. 166–180. passim, 186.

42 Uo. 163. Magyar fordítása SZILÁGYI LORÁND tollából: LEDERER EMMA (szerk.): a 26. jegyzetben i.m. 42–43.

43 KRISTÓ GYULA: a 34. jegyzetben i.m. 437., 589.

44 KRISTÓ GYULA: a 22. jegyzetben i.m. 38–44., 58–84.

és az itt talált „őslakosság”, illetve a kalandozó magyarok és a behurcolt idegenek tartós egymás mellett élése, valamint a X. századi Kárpát-medencei népesség sokszínű etnikai összetétele folytán bekövetkező keveredés (a nemzetségek exogám jellege) már az ezredfordulóra megérlelték a területi alapú berendezkedésre való áttérés lehetőségét. S ha a fentiek értelmében el is kell vitatnunk Istvántól az erőszakos és nagyszabású telepítések politikájának véghezvitelét, „cserében” visszadhatjuk igazi államalapítói érdemeit. Nem egyszerűen a Géza-kori „központosítást” állította helyre, hanem a hajdani törzsi, a saját korabeli törzsi állami szeparatizmus letörésével, Koppány, a gyula, a fekete magyarok, Ajtony leverésével, Aba Sámuel és Vata törzse – ámbár időleges – megnyerésével, a latin rítusú egyházszervezet kiépítésével, a Géza által megnyitott úton következetesen végighaladva, egységes magyar államot teremtett a Kárpát-medencében.⁴⁵

45 KRISTÓ GYULA: (szerk.): Az államalapító. Bp., 1988. passim.